

ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ПОЯВИ
У ПІВНІЧНОМУ НАДЧОРНОМОР'І
КАТАКОМНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Починаючи з доби енеоліту, Північне Надчорномор'я дедалі більше підпадає під вплив цивілізації Близького Сходу. Досягнення давньосхідних народів у найрізноманітніших сферах людської діяльності: хліборобстві, скотарстві, ремеслах, транспорті, будівництві, інших позитивних знаннях, пишність та вишуканість палаців правителів — все це поступово сприймалося сусідніми народами, переосмислювалося, запозичувалося, набувало дальшого розвитку.

Контакти між цивілізаціями та периферією розвивалися за двома основними напрямками. По-перше, це розвиток обміну. Перші держави Близького Сходу постійно мали потребу у сировині, людях неповноправних категорій, у першу чергу, металі — міді та інших компонентах бронзи. За ними споряджались далекі експедиції. Натомість з країн Близького Сходу вивозилася продукція ремісників: кераміка, металевий посуд, зброя, прикраси, тканини тощо.

Торгівля, обмін сприяли поширенню культурних здобутків Близького Сходу серед доволі щільного населення (т.зв. близької периферії ранньодержавних утворень). Таким чином розвивалися контакти, наприклад, Анатолії із Протоенеолітичною Грецією (печера Франхті)¹.

¹ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 164—165.

Іншою формою поширення культури ставала міграція населення. Близький Схід, де демографічний вибух стався набагато раніше, ніж в інших регіонах Старого Світу, постійно віддавав зайве населення у сусідні регіони. Інколи це відбувалося у наслідок сегментації общин, населення яких просувалося у тих чи інших напрямках від прабатьківщини (наприклад, просування населення хассунської культури на північний схід аж до Середньої Азії)², поступово освоюючи нові землі. Інколи (скотарі чи мореплавці) долали сотні кілометрів. Наприклад, заселення Криту й Кіпру з території Малої Азії³, пересування давніх євреїв тощо.

Такі міграції несли, як правило, комплексні культурні заповнення у сфері економіки, соціальній, ідеологічній сферах тощо.

Західна Європа, Кавказ набагато раніше, ніж територія України підпали під вплив (у широкому розумінні цього терміна) Давнього Сходу. Із Північним Надчорномор'ям це сталося пізніше. Названі вище регіони конкурували між собою у масштабах культурних впливів на територію України.

Однією з Північнонадчорноморських культурних спільностей, чие походження в тій чи іншій мірі пов'язане із Давнім Сходом, є катакомбна спільність. За 90 років її вивчення було висунуто дві основні гіпотези щодо її походження. Одна з них передбачає місцеве (тобто Північнонадчорноморське) походження катакомбного обряду шляхом поступового перетворення простої ями на складний підземний склеп із вхідною ямою, дромосом та самою підземною камерою⁴.

Дальшим розвитком цієї гіпотези є праці таких дослідників як С. Н. Братченко, Г. Л. Євдокимов та інші⁵. Вони пов'язують виникнення у Північному Надчорномор'ї катакомб із дольменами Північного Кавказу.

Такий підхід до причин зміни поховальної обрядовості однієї форми на зовсім іншу, як здається, є модернізацією та формалізмом. Як зазначав С. О. Токарев⁶, релігії стародавніх народів, аж до світових релігій, серед інших завдань мали на

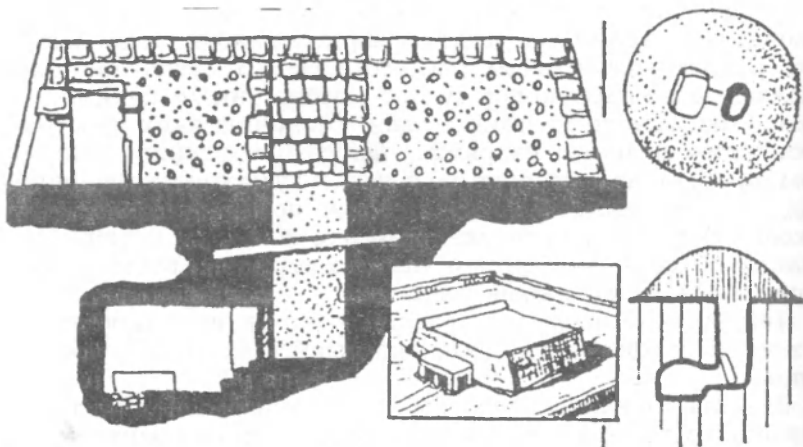
² Массон В. М. Первые цивилизации. — М., 1989. — С. 143.

³ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 165, 167.

⁴ Кривцова-Гракова О. А. Генетическая связь ямной и катакомбной культур. — Тр. ГИМ. — Вып. 24. — М., 1955. — 179 с.

⁵ Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 45—46.

⁶ Токарев С. А. О религии как социальном явлении: мысли этнографа // СЭ. — 1979. — 3. — С. 87—105.

Мал. 1. Єгипетська мастаба та катакомбне поховання Північного Надчорномор'я (за М. О. Чмиховим).

меті зберегти й підтримати етнічну відмінність конкретного етносу. Тобто одним з головних завдань досвітових релігій було збереження етносу чи етносоціального організму як окремої суспільної одиниці. Тому будь-які зміни у релігійній сфері (а поховальний обряд становив одну з найважливіших складових частин релігії) мали бути наслідком перш за все етнічних змін.

Іншою гіпотезою щодо походження катакомбної спільності є міграційна. Вона передбачає формування катакомбної культури завдяки припливу нового населення або з Кавказу ⁷, або з Балкан та Західної Європи ⁸. Першим міграційну гіпотезу висунув В. А. Городцов ⁹, який помітив тотожність поховальних споруд на Кіпрі та Єгипті з Північним Надчорномор'ям доби ранньої бронзи (мал. 1).

Катакомби з'являються у Північному Надчорномор'ї вже у сталому вигляді, а перехідні форми як правило свідчать уже про дальші контакти із тубільним населенням. Міграційну гіпотезу найповніше обґрунтував Л. С. Клейн ¹⁰.

⁷ Фисенко В. А. Племена катакомбной культуры Северо-западного Прикаспия: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Л., 1967. — С. 18; Эрдниев У. Э. Археологические памятники Южных Ергеней. — Элиста, 1982. — С. 91.

⁸ Клейн Л. С. Происхождение донецкой катакомбной культуры: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Л., 1968. — 16 с.; Клейн Л. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ. — 1962. — № 2. — С. 74—87.

⁹ Городцов В. А. Археологические культуры Средней России. — М., 1916.

¹⁰ Клейн Л. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник ЛГУ. — 1962. — № 2. — С. 74—87.

Судячи з праці С. О. Токарева¹¹, участь у формуванні катакомбної спільності якихось мігрантів видається очевидною. Змінюється поховальний обряд, також зазнає великих змін кераміка. Проте між ямною та катакомбною спільностями стосунки набагато складніші, ніж це можна собі уявити на перший погляд¹².

За останні півтора десятиліття з'явилося багато нових матеріалів, постали у певній мірі нові питання у проблемі появи катакомбного обряду та культури на території Північного Надчорномор'я. Всі вони вимагають свого тлумачення, інтерпретації. Існуючі гіпотези також повинні розвиватися, враховуючи ці нові дослідження. Дана стаття й є спробою розв'язати деякі протиріччя, що постали зараз у поглядах на появу катакомбної спільності та новими матеріалами щодо цього питання. Розглянемо їх.

Якщо у сфері ідеології та суспільних відносин у населення катакомбної спільності Північного Надчорномор'я ми фіксуємо явні запозичення із стародавнього Сходу (обряд поховання у катакомбі¹³, моделювання черепів та статуїзація кістяка¹⁴ (мал. 2), бальзамування небіжчиків та деформація голів¹⁵, спорудження святилищ, аналогічних за конструкцією месопотамським зіккуратам, обряд відкриття вуст та очей¹⁶, певні аналогії в міфологічних системах Близького Сходу та катакомбної культури у кераміці¹⁷ (мал. 3) та інших матеріалах¹⁸, нарешті, треба згадати аналогічну Близькосхідній організацію катакомбного

¹¹ Токарев С. А. О религии как социальном явлении: мысли этнографа // СЭ.—1979.—№ 3.— С. 87—105.

¹² Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбної культури Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 104—122.

¹³ Клейн А. С. Краткое обоснование миграционной гипотезы о происхождении катакомбной культуры // Вестник АГУ.—1962.—№ 2.—С. 74—87.

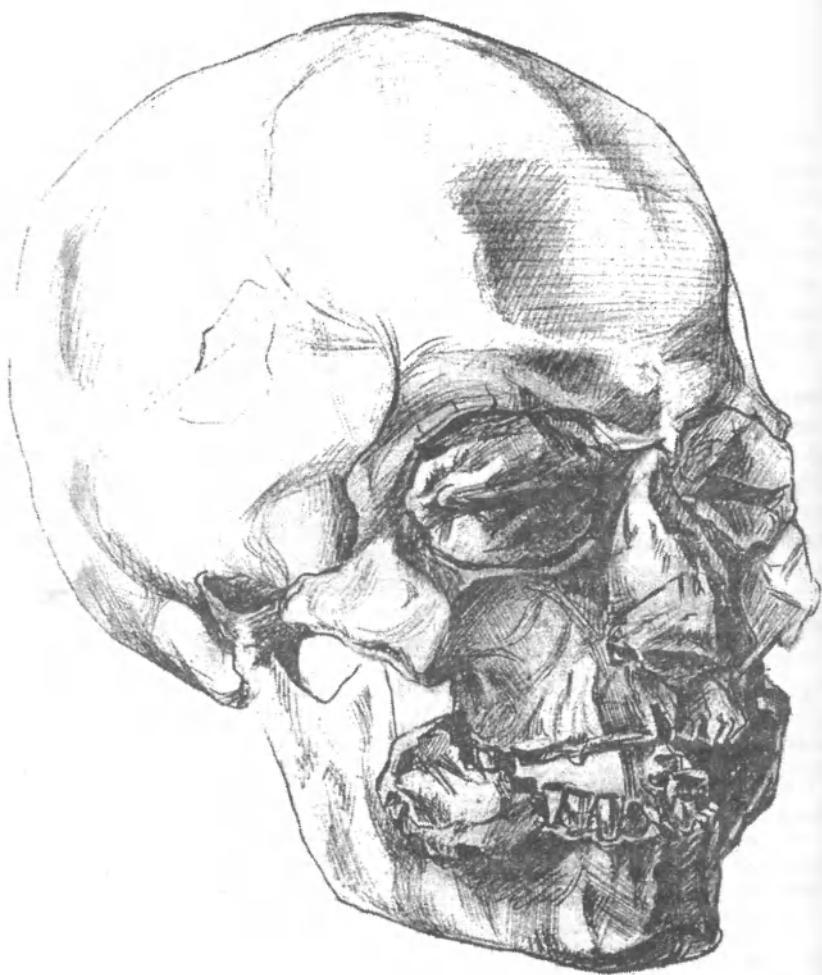
¹⁴ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделировки по черепу у населения катакомбной общности // Духовная культура древнего населения Украины.— К., 1991.— С. 59—84.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Пустовалов С. Ж. Некоторые вопросы идеологии и социальной структура катакомбной общности // Духовная культура древнего населения Украины: Тез. докл. конф.— К., 1989.— С. 55.

¹⁷ Пустовалов С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Надчорномор'я // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 24—34.

¹⁸ Шилов Ю. А. Прародина ариев.— К., 1995.— С. 713. Рис. 37; Чмыхов М. О. Давня культура.— К., 1994.— С. 157—158; Чмыхов Н. А. Возможные параллели социальных структур Северного Причерноморья и Ближнего Востока // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.—V в. н.э.— Тирасполь, 1994.— С. 138—139.

Мал. 2. Катакомбний модельований череп з кургану поблизу
м. Молочанська.

Мал. 3. Розгортка малюнку на горщику з катакомбного поховання 11 к2 біля с. Вознесенка на Мелітопольщині.

війська¹⁹, то у сфері матеріальної культури прямі запозичення майже відсутні.

Спільною ознакою для ямно-катакомбного часу є метал північно-кавказьких типів²⁰, проте це навряд чи є наслідком міграції населення. До явних імпортів слід лише віднести кілька знахідок єгипетських скарабейів та лотосовидних підвісок²¹.

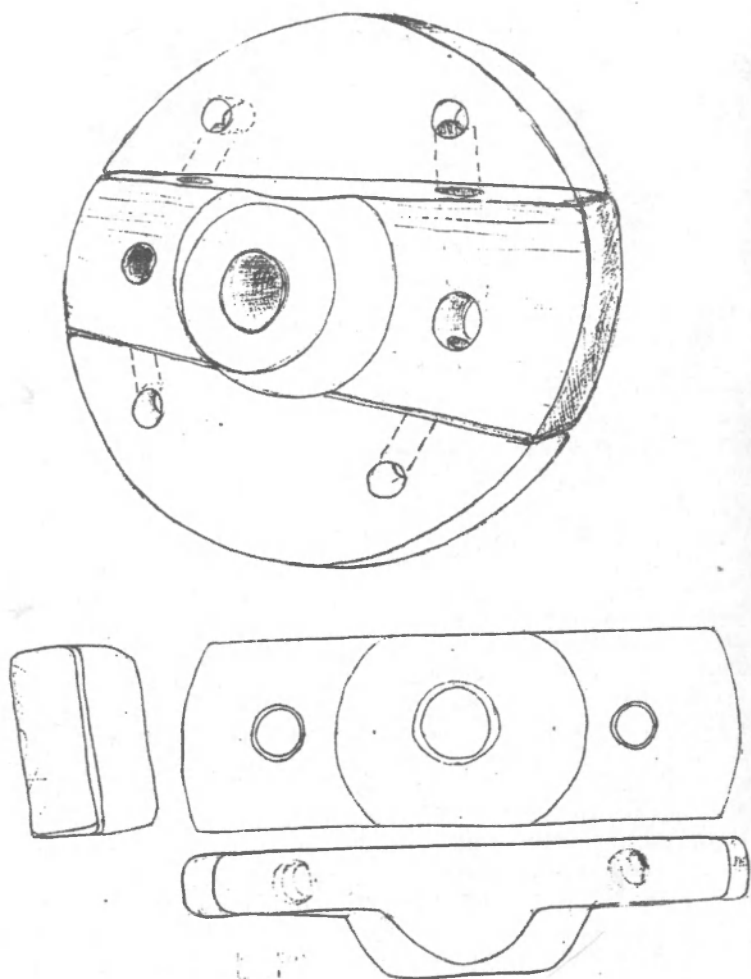
До цих запозичень та прямих імпортів за останні роки, мабуть, треба додати лише месопотамську конструкцію колеса з катакомбного поховання поблизу м. Молочанська (мал. 4)²². Опишемо його докладніше. Це середня частина колеса, що правила за перетинку між вхідною ямою та поховальною камерою. Завдяки тому, що ця деталь колеса була додатково заліплена глиною й утворилася можливість зробити відливку (дерево колеса повністю розклалося). Загальний діаметр колеса становив 0.72 м, центральний отвір для вісі був 0.11 м; товщина ободу 0.08 м, діаметр ступиці 0.32 м; ширина колеса разом із ступицею 0.16 м; обабіч ступиці розташувалися менші колоподібні отвори діаметром 0.05—0.06 м; до цих менших отворів з торців були просвердлені теж отвори діаметром 0.05 м, напроямк отворів утворював гострий кут. Тобто вони були зроблені не перпендикулярно до торцевої поверхні колеса.

¹⁹ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного населення Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. — К., 1991. — Вип. 1 — С. 118—141.

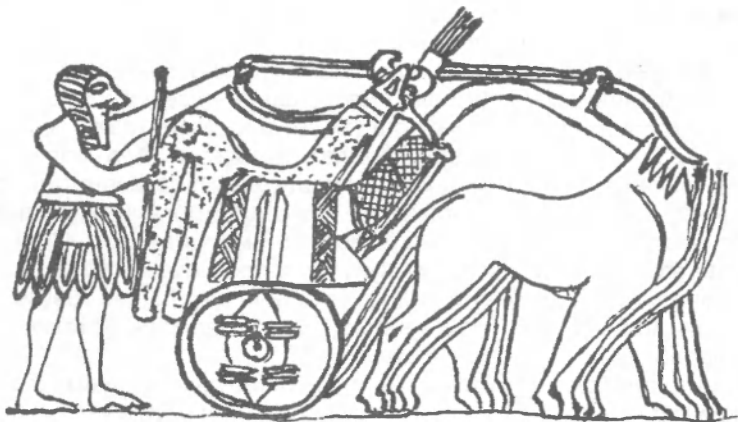
²⁰ Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — М., 1970. — С. 165—179.

²¹ Эрдниев У. Е. Археологические памятники Южных Ергеней. — Элиста, 1982. — С. 91.

²² Отрощенко В. В. та інші. Отчет о работе Запорожской экспедиции за 1985 г. — НА ІА НАН України. Ф. Е. — 1985/4. — С. 93.

Мал. 4. Реконструкція колеса з поховання 6 к.15 с. Заможне.

Мал. 5. Рельєф із зображенням колісниці з Ура. Середина III тис. до н.е.

Така конструкція середньої частини колеса передбачає наявність двох додаткових отворів у сегментах, що кріпилися до центральної частини. Штифти, що проходили у середині колеса, додатково кріпилися мотузками, або, скоріше, ремнями, які стягували сегменти й центральну частину через бокові отвори.

Описана вище конструкція колеса добре відома на Давньому Сході у середині III тис. до н.е.²³ (мал. 5). На рельєфі з Ура зображено також тричастинне коло, де сегменти притягуються до центральної частини ремнями чи мотузками²⁴. Конструкція такою мірою аналогічна, що не викликає сумніву її пряме запозичення катакомбним населенням.

Отже, цими речами, окрім випадкової знахідки, й вичерпується перелік давньосхідних імпортів чи дериватів серед матеріалів катакомбної культури. І це на тисячі розкопаних катакомбних поховань. Отже, наявна диспропорція між рівнем ідеологічного запозичення, паралелей у суспільній організації Близького Сходу та катакомбній культурно-історичній спільності із рівнем впливів у матеріальній культурі. Всеосяжність, комплексність у громадській та ідеологічній сферах за мізерності в матеріальній. Ця невідповідність чомусь раніше не помічалася.

Комплексність впливів в ідеології передбачає у світлі вище

²³ Горелик М. В. Боевые колесницы Переднего Востока III—II тыс. до н. э. // Древняя Анатолия. — М., 1985. — С. 183—202.

²⁴ Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. — М., 1956. — Рис. 24.

викладеного прихід нового населення, яке мало змогу диктувати свою волю навіть у такій консервативній сфері життя як ідеологія, релігія. Але нове населення повинно було принести із собою й свою прабатьківську матеріальну культуру, яка мала б бути репрезентована у матеріалах як поселень, так і могильників. Катакомбні поселення майже не відомі. А в могильниках її теж немає. Проте це становище лише означає, що такі пам'ятки досі не знайдено. Отже, не знайдені й найдавніші у Північному Надчорномор'ї катакомбні могильники. Справді, мав пройти певний час, щоб культура прабатьківщини на новому місці повністю вийшла з ужитку: кераміка розбилася або була відкладена у похованнях, одяг, інші речі зіпсувалися або також потрапили до могили.

Для східнокатакомбного світу найдавнішими катакомбами вважалися прості катакомби з чітко вираженими кутами (прямокутні, трапецієподібні, шестикутні тощо), прямокутними або трапецієвидними шахтами із зібганими на боці небіжчиками та інвентарем кавказьких типів (мається на увазі метал) з керамікою переважно ямного вигляду²⁵. Для інгульської культури також починають виділяти ранній етап, який сягає останньої чверті III тис. до н.е.²⁶. Проте у кінці 70 — на початку 80-х років з'явилася серія підбійних та катакомбних поховань, що передували у стратиграфічному відношенні ямним могилам²⁷. З одного боку серед доямних поховань траплялися підбої, де небіжчик лежав у скорченому на боці стані з руками у позі адорації, а в одному випадку була знайдена справжня катакомба²⁸ (мал.б). Поховання мало майже колоподібну шахту, дерев'яну перетинку з планок, які стояли сторч; дромос, що розширювався у бік камери, та овальну поховальну камеру. У камері було поховано дитину із типовим пізньоенеолітичним інвентарем.

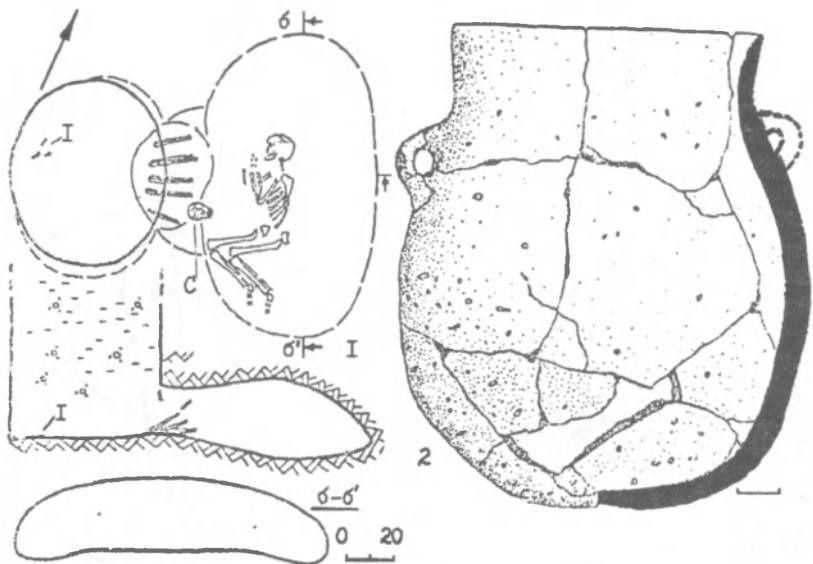
Дослідники вважають це поховання пізньоенеолітичним та наголошують на тому, що катакомбний поховальний обряд

²⁵ Евдокимов Г. Л. О раннем этапе катакомбной культуры в Северном Причерноморье // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 45—46; Пустовалов С. Ж. К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // Новые методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 87—18; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северского Донца и северо-восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф. — Донецк, 1989. — С. 27—29.

²⁶ Андросов А. В., Марина З. П., Завгородний Д. И. Энеолитический курган у с. Богуслав в Присамарье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1991. — С. 4—19.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Мал. 6. Енеолітичне поховання 12 к.1 с. Богуслов на Дніпропетровщині.

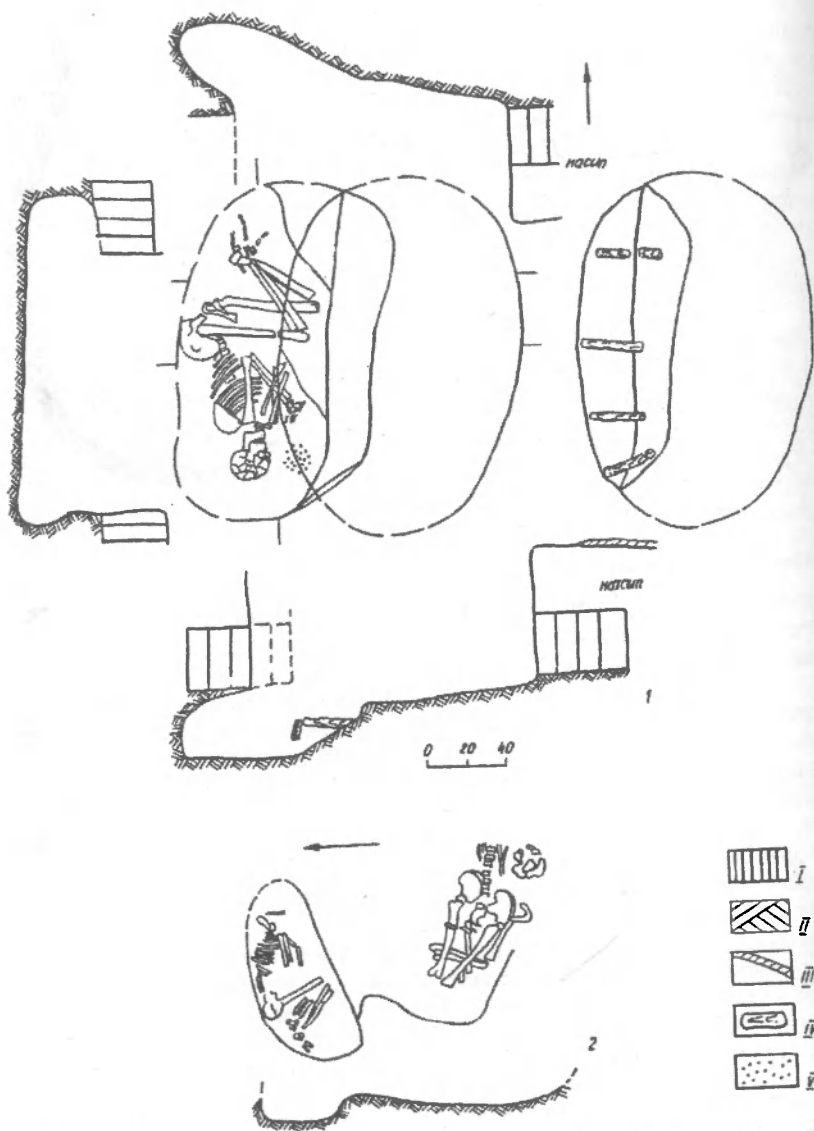
з'являється на рубежі між енеолітом та ранньобронзовою епохою, не даючи розгорнуту картину того, як це відбувалося й чи причетна до цих комплексів пізніша катакомбна спільність.

Декілька пізньоенеолітичних поховань у підбоях було розкопано у Надазов'ї²⁹ (мал.7). У всіх випадках ці поховання стратиграфічно передують ямним могилам. Не наважуючись інтерпретувати появу таких підбійних доямних поховань, деякі дослідники закликали шукати коріння цього обряду на Близькому Сході, а саме у халафській культурі, серед населення якої були поширені катакомби³⁰. Проте ніхто не пов'язував їхню появу з катакомбною культурою. Вирішальне значення для проблеми виникнення катакомбної спільності, особливо її східної частини, мають матеріали поселення та могильника поблизу с.Велікент у Приморському Дагестані. Тут у населення куро-аракської культури (енеоліт) були виявлені та розкопані 10 великих катакомб, що ними користувалися дуже тривалий час, починаючи з енеоліту аж до початку II тис. до н.е.³¹

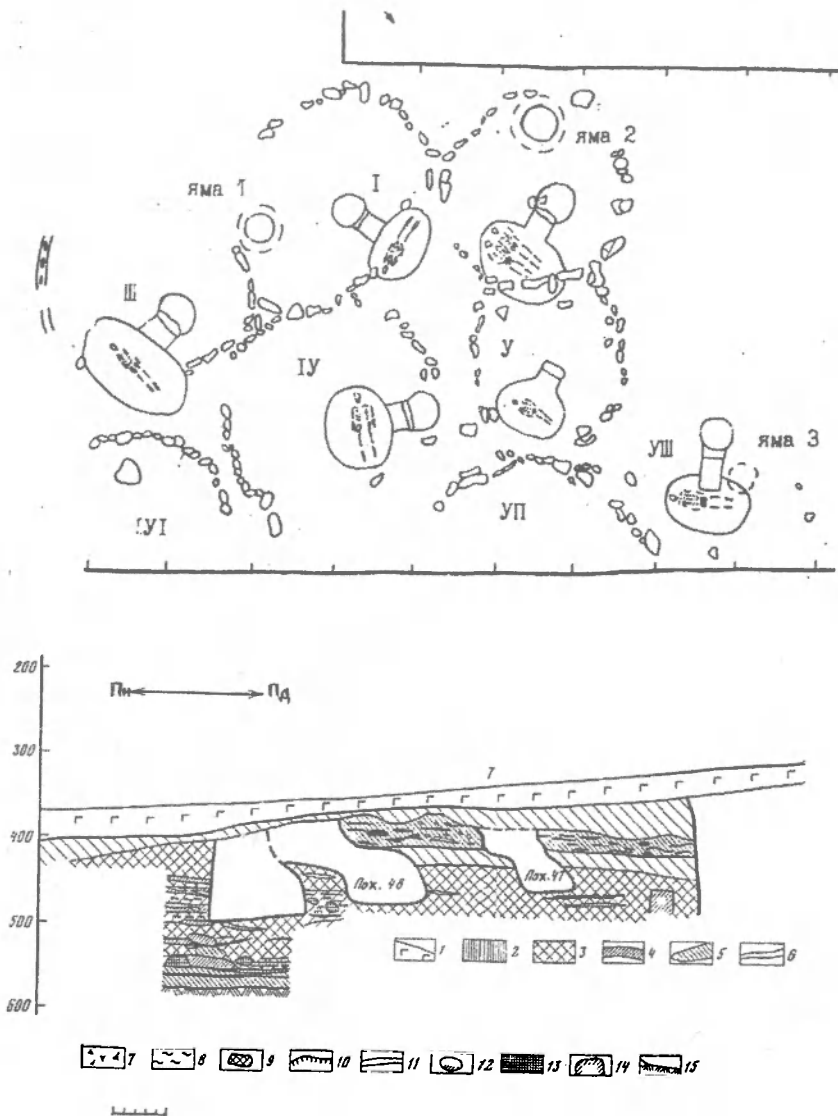
²⁹ *Рассамакин Ю. Я.* Энеолитические погребения бассейна р. Молочной // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987. — С. 31—47; С. 42.

³⁰ Там само. — С. 42.

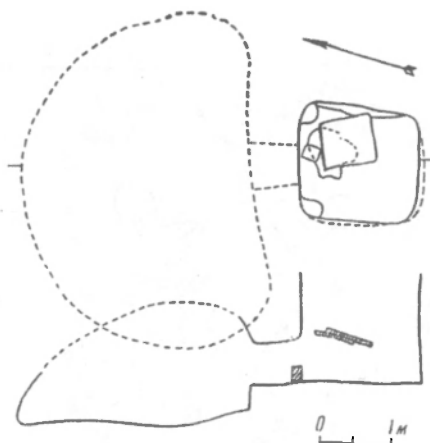
³¹ *Гаджиев М. Г.* Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. — М., 1991. — С. 171.

Мал. 7. Енеолітичні поховання 1—к.2, пох.14; 2— к.3, пох.1 (Виноградне).

Мал. 8. План могильника біля с. Штурмове та розріз з катакомбами халафської культури на поселенні Ярим-тепе.

Мал. 9. Катакомба № 8 з Великентського могильника.

У свою чергу, куро-аракське населення тісно споріднене із Кірбет-Коракською культурою ранньої бронзової доби Анаболії та Вірменського нагір'я³². Кірбет-Коракська культура, у свою чергу, наслідує традиції поховального ритуалу згадуваної халафської культури³³.

Халафські поховальні споруди повністю наслідують житла цієї ж таки культури, що складаються із прямокутного тамбура або сіней та коловидного житлового приміщення. Так само на Великентському поселенні житла мають овальну та коловидну форму. Овальні господарчі споруди знайдено також і на поселенні інгульської культури Матвіївка-1 у Пониззі Південного Бугу³⁴. Овальні кам'яні основи легких будівель знайдені й над ґрунтовим катакомбним могильником Штурмове у Криму³⁵ (мал.8). Житла такої конструкції не відомі на Півдні України уже з доби раннього енеоліту.

Таким чином, шлях появи катакомб у Північному Надчорномор'ї з Близького Сходу через Кавказ на сьогоднішній день простежується досить чітко.

³² Mellaart J. Early Bronze age in The Near East and The Anatolia.— Beurut, 1966.

³³ Мерперт Н. Я., Мунчаев Р. М. Погребальный обряд племен халафской культуры // Археология старого и нового света. — М., 1982. — С. 28—49.

³⁴ Никитин В. И. Матвеевка-1 — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989. — № 2.— С. 136—150.

³⁵ Савеля О. Я., Тоцев Г. Н. Катакомбный могильник Штурмовое-1 в Крыму // Проблемы археологии Северного Причерноморья и Крыма.— Вып. III.— Запорожье, 1992.— С. 122—126.

Важливою відміною Великентських катакомб є їхня ґрунтовість, безкурғанний характер. Всі десять могил містилися на схилі пагорба й були відкриті зовсім випадково, завдяки просуванню глиняного кар'єру цегляного заводу. Катакомби мали підквадратні шахти, глибиною від 2 м й більше та великі квасолеподібні камери (6.6x4.4 м) (мал. 9). У катакомбах знайдено залишки численних кістяків померлих. Наприклад, у катакомбі № 5 було відкрито не менше 136 чоловік. Це мінімальна кількість тому, що попередніх небіжчиків зсунуто в бік чи навіть викинуто; встановити точну кількість померлих не можна. У катакомбі № 8 знайдено приблизно 50 померлих. Як правило, в анатомічному порядку лежав лише останній кістяк, решта складали купу кісток біля однієї із стінок камери. На думку дослідників³⁶, це родові та родинні склепи, які використовувалися кілька сотень років. Треба підкреслити, що у ранньобронзову епоху за матеріалами Великентського поселення різко зміцнилися контакти із Закавказзям, а саме із населенням Алазано-Беденської культури³⁷.

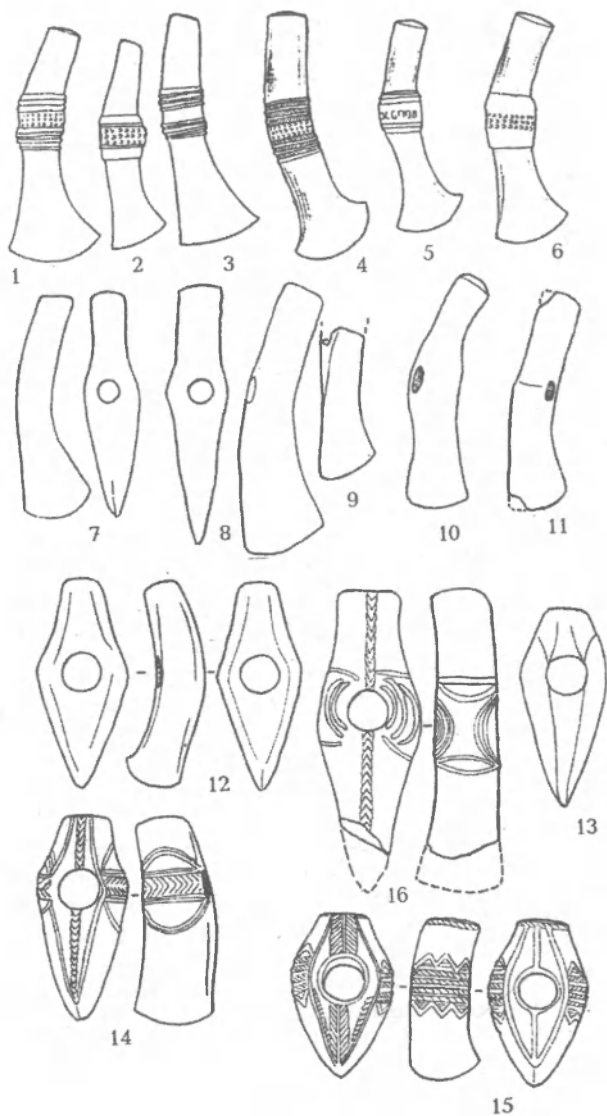
Таким чином, уявляється, що найдавніші катакомби у населення Північного Надчорномор'я, так само як і катакомбний могильник Великентського поселення, були ґрунтовими. Вони не мали або не зберегли зовнішніх ознак й використовувалися досить тривалий час. Так само як і доямні підбійні поховання, вони повинні датуватися не пізніше як серединою III тис. до н.е. Проте урівнювати доямні поховання у підбоях та катакомбах з вірогідними справжніми ранніми катакомбами не можна (відомі доямні поховання лише наслідування, дериват), хоча між ними безперечно існує тісний зв'язок.

Третім визначальним для теми статті моментом є датування самої катакомбної спільності й, зокрема, окремих культур. Спеціальне дослідження як Інгульської, так і переддонецької чи донецької зброї показало, що одні й ті самі типи сокир та булав зустрічаються в обох катакомбних та у пізньоямному масиві поховань³⁸. Передусім це стосується орнаментованих сокир-молотків короткого та видовженого типів (мал. 10). У більшості випадків сокири мали орнаmentaцію середньої частини виробу. За Балканськими та Анатолійськими аналогіями ці речі да-

³⁶ Гаджиев М. Г., Магомедов Р. Г. Великентские катакомбы // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. — Запорожье, 1990. — С. 14—16.

³⁷ Гаджиев М. Г. Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. — М., 1991. — 264 с.

³⁸ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного населення Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 118—141.

Мал. 10. Сокири катакомбної спільності та їх аналогії з Трої-ІІ та Дораку.

туються не пізніше середини III тис. до н.е. Такі сокири мають аналоги у поселенні Єзеро, Трої та могильнику Дорак ³⁹.

Твердження про синхронність появи Інгульської культури та східнокатакомбних пам'яток, віднесення цього процесу до середини III тис. до н.е. дозволяє прояснити дещо в проблемі походження Північнонадчорноморських катакомб. Так, за С. І. Круц, північнокавказький та Малоазійський антропологічні типи представлені в інгульського населення ⁴⁰, а так звані ранньокатакомбні поховання мали типові риси попереднього ямного населення. Доки вважалося, що Інгульська культура належить до пізньокатакомбного горизонту, а переддонецькі поховання (поховання східного обряду) — до раннього ⁴¹, доти гіпотеза про міграційне походження катакомбного обряду не мала антропологічних підтверджень. З'ясовано, що спочатку з'являвся новий поховальний обряд, а лише потім, у пізньокатакомбний час, фіксується новий антропологічний тип. З поглибленням дати Інгульської культури все стає на свої місця (до речі, про середину III тис. до н.е. свідчить і колесо катакомбного поховання біля м. Молочанська).

Отже, за датою речі з найдавніших катакомб навіть зараз наближаються до часів пізнього енеоліту — до того часу, яким датуються доямні підбійні та катакомбні поховання. Таким чином, усувається хронологічний розрив між цими двома явищами.

Четвертим важливим для розуміння появи катакомбного обряду моментом є станово-кастова система, започаткована у катакомбному Північнонадчорноморському етно-соціальному організмі ⁴². Сутність її полягає в тому, що у межах поширення Інгульського катакомбного обряду населення, що його практикувало, опиняється на верхньому щаблі соціальної ієрархії й експлуатує нижчі етносоціальні групи, а саме східнокатакомбну та пізньоямну. Така система могла утворитися лише тоді, коли між мігрантами (інгульське населення) і тубільцями (енеоліт) існує величезна економічна, соціальна, релігійна і взагалі культурна прірва.

Це передбачає припинення нормального розвитку взаємовідносин між окремими етносоціальними групами єдиного соціаль-

³⁹ Єзеро — ранньобронзово селище.— София, 1979.— С. 547. Muller W. Troja. Berlin. 1974.

⁴⁰ Круц. С. И. Палеантропологические исследования Степного Приднепровья.— К., 1984.— 205 с. — С. 91.

⁴¹ Там само.

⁴² Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Тез. докл. Всесоюзного семинара «Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности». — Запорожье, 1990. — С. 78—81.

ного організму, суспільства. Міжетнічні контакти підпорядковуються певній жорсткій системі та вкрай обмежуються. Окремі етносоціальні групи стають майже ендегамними, а шлюби між ними відбуваються за суворими правилами й не дозволяють знижувати своє соціальне становище, особливо жінкам. Це так званий звичай «анулома»⁴³.

Отже, оскільки на сьогоднішній день преференційною гіпотезою появи катакомбної спільності, а з нею й обряду, є міграційна, то необхідно промодельовувати цей процес, враховуючи викладені вище чинники.

Появу катакомбного обряду у Надчорноморських степах можна реконструювати як процес міграції населення високорозвинutoго у найрізноманітніших сферах культури, знайомого з досягненнями Близького Сходу. Тобто за походженням це було закавказьке та кавказьке населення. Воно прийшло на територію, що займали суто первісні племена з великою перевагою питомої ваги привласнюючої економіки у суспільстві. У надчорноморському суспільстві не могло бути й мови про класоутворення, державу тощо. Між мігрантами й тубільцями існувала величезна культурна, ідеологічна, суспільна прірва.

Як свідчать історично зафіксовані міграції, більш високорозвинені мігранти в архаїчному оточенні на першому етапі, як правило, існують паралельно із тубільним населенням, практично не маючи контактів з ним та не впливаючи одне на одного. Про це свідчить поява європейців у країнах Африки, Південної Америки, особливо Австралії. Згодом, коли мігранти накопичують певний демографічний потенціал, опановують мову та починають розбиратися у звичаях аборигенів, останніх починають або знищувати, якщо вони зовсім не здатні до використання у суспільстві мігрантів (індіанці Мезоамерики, австралійці, деякі народи Африки), або перетворювати на неповноправні верстви населення шляхом позаекономічного примусу. У зв'язку з цим згадаймо суспільства, що утворилися в іспанських колоніях Вестіндії, систему апартеїду у Південній Африці, систему варн у давній Індії, взаємовідносини між повноправними спартанцями та ілотами.

Такі гетерогенні за своїм етнічним складом суспільства, де окремі етносоціальні групи населення відрізняються рівнем суспільного розвитку, все ж передбачають вже обмін культурною інформацією, поступове підвищення культурного рівня залежних нижніх верств населення, яке згодом підриває могутність створеної панівним прошарком соціальної організації. Для існування в єдиному соціумі потрібна мова для спілкування.

⁴³ Куценков А. А. Эволюция индийской касты. — М., 1983. — С. 50.

Культура мігрантів стає престижною. Її прагнуть, освоюють, переймають. У свою чергу, змінюється й культура мігрантів. Вигадується фіктивна генеалогія мігрантів, що доводить їхнє право на володіння даною землею. Врешті-решт, щоб ефективно експлуатувати місцеве населення, якась частина тубільної соціальної верхівки приймається до панівного прошарку нового населення. Із жінками, з якими змушені брати шлюб мігранти, до них приходять й якась частина місцевої матеріальної культури. Тобто й серед новачків проходить аккультурація, певний зсув у бік місцевої культури. Це викликано необхідністю адаптації як до природного, так і до культурного середовища. Ясна річ, що ця адаптація має обмежений характер, вона неповна через культурну прірву й тому повного злиття тубільної та прийшлої культури не відбувається.

Таким чином, з урахуванням всього викладеного, історичний процес у степах Північного Надчорномор'я уявляється так. Десь у середині III тис. до н.е. з районів Закавказзя та Північного Кавказу, між собою теж не однорідне, до Північно-надчорноморських степів починає приходити колишнє осіле землеробсько-скотарське населення, яке внаслідок аридизації клімату переходить до рухливого скотарства. Це населення добре обізнане із технологією різних ремесел, насамперед із металургією, має добре розвинену соціальну стратифікацію. Воно чудово знайоме з культурними досягненнями Стародавнього Сходу.

Релігійна система прибулих формувалася під впливом давньоєгипетської та Месопотамської цивілізацій.

Потрапляючи у нове, досить примітивне суспільство, вони привертають до себе увагу тубільців, які намагаються наслідувати новим сусідам (ці перші спроби наблизитися до культури нових насельників степу й відмічають доявні поховання у підбоях та катакомбах). Якщо це дійсно мало місце, то знаходять пояснення й знахідки у другому шарі Михайлівського поселення, що датується також серединою III тис. до н.е., курільниць на трьох ніжках. (Відомо, що курільниці є однією з яскравих рис кочового східнокатакомбного населення).

Прийшло ж населення продовжує ховати своїх небіжчиків, як і на прабатьківщині, у ґрунтових катакомбах, що споруджувалися якщо не на вододілах, то на високих схилах пагорбів. Ці катакомби приймають у вигляді поховального інвентаря предмети прабатьківської культури мігрантів, яка, таким чином, швидко вилючається з обігу.

Пізніше, мабуть невдовзі після приходу до українських степів, невідомо з якої конкретної причини (можливо, погіршення

стосунків між новим та місцевим населенням або, скоріше, встановлення жорсткої етносоціальної ієрархії), контакти між згаданими групами населення майже припиняються й вони існують паралельно. У тубільного населення складається т.зв. пізньоямна культура, а мігранти продовжують використовувати ґрунтові могильники і лише згодом починають ховати своїх померлих у курганах. Місцева знать переходить до використання поховального обряду мігрантів, а ті, у свою чергу, починають ховати мерців у курганах, як попередників, так і насипати свої, тим самим утверджуючи своє право на володіння цими землями й прилучаючись до генеалогії місцевих володарів. Ґрунтові могильники стають місцем упокоєння тільки нижніх етносоціальних прошарків, тому забуваються колишні традиції поховання знаті у ґрунтових могильниках. Вони припиняють своє існування. Панівний прошарок, використовуючи кургани як місце поховання, все ж відокремлюється від решти населення — утворюються спеціальні могильники знаті (прототип геррів), з'являються спеціальні поховальні обряди для поховання знаті. Станово-кастова система розділяє окремі етносоціальні прошарки Північнонадчорноморського суспільства й не дає утворитися єдиному етносові ⁴⁴.

Отже, найдавніші катакомбні поховання у Північному Надчорномор'ї мають бути у ґрунтових могильниках. Біритуалізм (курганні та ґрунтові) у могильниках зберігається у Степовій частині України упродовж як доби бронзи, так і раннього залізного віку ⁴⁵.

Внаслідок особливостей свого розташування (вододіли, пагорби) ці катакомбні могильники досі не знайдено. Тому близькосхідні імпорти досі майже не відомі на нашій території у цей час.

Час появи катакомбної спільності слід віднести до середини III тис. до н.е., причому, як інгульського, так і східнокатакомбного обряду її населення. Цю подію маркують перші спроби тубільного населення наслідувати традиції мігрантів (внаслідок цього з'являються підбої та справжні катакомби у курганах (курильниці на Михайлівському поселенні). Після цього тривалий час ямні та катакомбні могили розміщувалися нарізно: одні у ґрунтових могильниках, інші — у курганнях. Проте зростання питомої ваги катакомбних рис у ямному похо-

⁴⁴ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні катакомби та деякі питання соціальної структури катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1.

⁴⁵ Пустовалов С. Ж. До реконструкції динаміки чисельності степового населення України доби енеоліту — пізнього середньовіччя // Тези доповідей І щорічної конференції НАУКМА. — К., 1995. — С. 14.

вальному обряді відмічають останнім часом всі дослідники ⁴⁶.

Спростувати або довести правильність викладеного вище може тільки знахідка хоча б одного такого могильника. Де ж можуть міститись такі могильники? На це питання відповісти однозначно дуже важко. З одного боку, виходячи з того, що великентські катакомби знаходились на схилі пагорба, що лежав напроти поселення, то й найдавніші катакомбні поховання мусять бути поблизу поселень з катакомбними матеріалами (Матвіївка, Михайлівка, Леонтіївка, Мала Хортиця) ⁴⁷. З іншого боку, катакомбні поселення найдавнішого часу не виявлені, тому як більш перспективне привертає увагу інше міркування. Здається, що середня течія р. Молочної також може бути місцем розташування таких ранніх могильників. Тут, де було виявлено катакомбне святилище, містився могильник вищої знаті, функціонувала як святилище й Кам'яна Могила, можливо, слід шукати й найдавніші катакомби. Правий високий берег р. Молочної, багатий на пагорби та схили, можливо, десь і приховує такий могильник.

Цілком вірогідно, що підземні пустоти, що, як стверджує мелітопольський краєзнавець-лазоходець, знайдені ним біля Мелітополя, не є чарівними скарбницями скіфів чи якихось інших історичних народів, а саме першими ґрунтовими катакомбами доби енеоліту — ранньої бронзи. Відкидаючи зайві подробиці про глибину чи конкретні розміри цих підземель, а беручи до уваги сам факт наявності якихось підземних пустот, їх розташування на схилі, значні скупчення металу (в одній з великентських катакомб знайдено 1,5 тис. металевих предметів ⁴⁸), свідчить на користь такого припущення. Перевірити останню гіпотезу було б дуже цікаво. На жаль, сучасний стан джерел фінансування дозволяє лише поставити проблему. Розв'язання її стане можливим тільки у майбутньому.

⁴⁶ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая общность. Южнобугский вариант. — К., 1986; Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: Автореф. дисс. канд. ист. наук. — К., 1992. — 21 с.

⁴⁷ Оленковський Н. П., Пустовалов С. Ж. Пам'ятки енеоліту та ранньої бронзи // Археологічна карта Нижньодніпровського регіону. — Херсон, 1993. — Вип. 3 — С. 63.

⁴⁸ Гаджиев М. Г., Магомедов Р. Г. Великентские катакомбы // Проблемы изучения археологии Северного Причерноморья и Крыма. — Вып. III. — Запорожье, 1992. — С. 122—126.